

Червоно-коричневе: вибіркова спорідненість тоталітарних утопій

*Анатолій
Єрмоленко*

ТОТАЛІТАРИЗМ: СУПЕРЕЧНОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ І ДЕСТРУКЦІЯ МОРАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО УНІВЕРСАЛІЗМУ

На запитання «якого кольору» століття хотілось би відповісти ілюстраціями американського художника єврейського походження, представника абстрактного експресіонізму Марка Ротко, в яких уже не має не тільки змісту, а й форми. Є тільки колір, точніше, барвіста гра кольорів у всій їхній яскравості, насиченості, ясності та строкатості.

Проте тут ітиметься не про це, не про живопис так званого «кольорового поля» абстрактного експресіонізму на кшталт Ротко, або Бернета Ньюмана. Йтиметься про інші кольори, про кольори, на жаль, сплюндровані політикою ХХ століття: червоний, білий, чорний, коричневий, зелений, голубий (навмисно вживаю тут це слово) тощо. За всіма цими кольорами у ХХ сторіччі стоїть політика — жадлива, підступна, політика кривавого, червоного кольору, незалежно від того, під якими партійними знаменами та штандартами і в якій уніформі вона здійснювалась.

Відтак, відповідаючи на запитання, якого кольору століття, скажу, що назва книжки Мирослава Володимировича «Червоне століття», мабуть, якнайкраще відповідає кольору ХХ сторіччя, започатковуючи обговорення, рефлексію всього того, що довелося пережити нашому народові і людству в цілому в цьому сторіччі. Причому в книжці не йдеться про історію століття і навіть про філософію історії; як зауважує автор на початку книжки: «Головна мета — побачити смисл історії нашого часу»¹.

Але побачити смисл означає ще й переосмислення і навіть *пере-смислення* історії (даруйте за неологізм), не тільки історичну герменевтику, а й *критичну герменевтику історії*. Адже твердження «історія не має умовного способу» (рос.: *сослагательного наклонения*) **правильне лише частково, воно має сенс тільки в дескриптивно-телеологічному, а не в прескриптивно-аксіологічному аспекті: ми не можемо *post factum* змінити історичні події, але можемо змінити ставлення до них, оцінку їх, і з погляду сьогодення досвіду їх пере-смислити, а отже, зробити правильний вибір, зокрема й так званий цивілізаційний.**

Я не буду зараз ретельно аналізувати так званий цивілізаційний підхід, запропонований Гантингтоном, тут я приєднуюся до критики його концепції Мирославом Володимировичем. Зазначу лише таке: нещодавно на щорічних зборах нашої академії наук академік Петро Толочко у своїй доповіді про 1000-річчя від смерті князя Володимира, скептично говорячи про європейський цивілізаційний вибір, сказав, що цивілізаційний вибір вже давно зроблено, понад 1000 років тому, князем Володимиром. Тим самим він позбавив нас, сьогодення такого вибору.

Як тут не згадати Канта, який у роботі «Відповідь на запитання: що таке просвітництво» писав: «Жодна епоха не може взяти на себе зобов'язання та поклястися поставити наступну епоху в таке становище, коли для неї було б неможливим розширити свої (передусім, настійно необхідні) пізнання, позбавитись від помилок і взагалі рухатись вперед у просвітництві. Це було б злочином проти людської природи, першоджерельне призначення якої міститься саме в цьому поступі вперед. І прийдешні покоління мають цілковите право відкинути подібні рішення як такі, що є нелегітимними і навіть злочинними»². І так само, як ми не можемо вирішувати за наступні покоління, так само й не можемо бути заручниками рішень попередніх поколінь.

Відповідаючи на інше запитання, чи можливий тоталітаризм сьогодні, можна сказати, що це залежить від нас, наскільки ми зможемо осмислити його витоки та причини виникнення, зрештою «смысл» того, що відбулося. Це те, що робили в Західній Європі, зокрема в Німеччині. І зрештою німецька думка відповідала на це запитання впродовж усього повоєнного періоду і своїми художніми творами; згадаймо принаймні «Доктора Фаустуса» Т. Мана, «Німецьку новелу» Леонгарта Франка, «Урок німецької» Зигфрида Ленца, твори лауреатів Нобелівської премії Гайнриха Бьоля, Гюнтера Граса, Нелі Закс і багатьох інших. Хто хоча б трохи знайомий з німецькою літературою, це знає. Це складник денацифікації усього культурного поля німецького суспільства.

Подібні процеси денацифікації відбувалися в усіх сферах німецького суспільства, зокрема у філософії та в теоретичній соціології. Таке переосмислення розпочалося славнозвісними, точніше, сумнозвісними, запитан-

² Кант И. Ответ на вопрос: что такое просвещение?// Кант И. Соч. — М.,1966. — Т. 6. — С. 29.

нями Теодора Адорно «Як можлива філософія після Аушвіца» та Ганса Йонаса «Як можливе поняття Бога після Аушвіца?». І німецька філософія в повоєнний період відповідала на ці запитання творами тих самих Адорно, Йонаса, Гани Арндт і багатьох інших, критикою Мартина Гайдегера, причому не тільки його політичних уподобань, а й філософії.

Нагадаю, що Гайдегер підписав сумнозвісну Відозву професорів німецьких університетів і вищих навчальних закладів до Адольфа Гітлера і націонал-соціалістичної держави, ухвалену зборами на честь річниці націонал-соціалістичної революції, 11 листопада 1933 року в Альбертгалі, у Лейпцизі, яку підписало близько 1000 німецьких відомих науковців. На цих зборах Гайдегер проголосив промову з таким змістом: «Німецькі вчителі й товариші! Німецькі співвітчизниці та співвітчизники! [...] **Ми відмовилися від обоження неукоріненого у ґрунті та владі мислення. Ми вбачаємо кінець філософії як служниці такого мислення. Ми свідомі повернутися до ясності й певності простого й неунікненого питання про сутність буття.** Первинна мужність, в якій суперечність із сушим у цьому питанні або виростає, або руйнується, є іманентнішою спонукою у питанні про народну науку (*völkischen Wissenschaft*) [...] **Націонал-соціалістична революція не є переходом державної влади в руки іншої політичної сили чи партії, ця революція є повним перетворенням нашого німецького буття (*deutschen Daseins*). Відтепер це потребує рішучості й відповідальності»³.**

Принагідно зазначу, що часто-густо, особливо молоді наші науковці, захоплюючись цим, справді видатним, філософом ХХ століття, не враховують цю критику, зокрема й той факт, що переймаючись «забуттям буття» філософією, Гайдегер приходив до «забуття логосу» (К.-О. Апель). Тому його політичні уподобання хоча й опосередковано, але пов'язані з його фундаментальною онтологією. Тому в Німеччині дещо інакше ставляться не тільки до Гайдегера, а й до інших ідеологів «ґрунту і влади».

У соціологічній літературі це було запитання про відповідальність німецької теоретичної соціології, зокрема її батьків-засновників, засновників німецького соціологічного товариства, таких як Вернер Зомбарт та інші. Наприклад, Зомбарт спершу вітав націонал-соціалізм як втілення давнішої ідеї «німецького соціалізму». Щоправда, згодом був надто розчарований і змінив свої погляди. Згадаймо також суперечки Г. Шельскі з Т. Адорно, Г. Шельскі з Р. Дарендорфом, Г. Шельскі з Р. Кьонігом. Зрештою Дарендорф напише таке: «Класична німецька соціологія хоча й не була джерелом ідеології націонал-соціалізму, проте втрамбовувала шлях до націонал-соціалізму». І ці дискусії тривають і досі⁴.

³ Bekenntnis der Professoren an den deutschen Universitäten und Hochschulen zu Adolf Hitler und dem nationalsozialistischen Staat. — <http://de.wikipedia.org/wiki/>

⁴ Schnitzler Sonja: Soziologie im Nationalsozialismus zwischen Wissenschaft und Politik. Elisabeth Pfeil und das „Archiv für Bevölkerungswissenschaft und Bevölkerungspolitik“ (Frank Thieme) (KZfSS, 66, 2014: 663–666).

Це були пошуки відповідей на запитання про відповідальність філософії, гуманітарних і соціальних наук. Цю проблематику було започатковано після війни Альфредом Вебером, молодшим братом Макса Вебера, у книжці «Розрив із попередньою історією. Подолання нігілізму?»⁵, де, зокрема, порушувалося питання: націонал-соціалізм — це розрив із попередньою історичною традицією, як один із проявів проекту модерну, чи це її продовження, як певної регресії до домодерних форм соціальності. Звісно, відповідь на це питання не може бути простою, тим паче, що уникнути тоталітаризму не вдалося багатьом країнам Європи.

Ще складніше оцінювати антимодерну реакцію на модернізацію. Відповідні оцінки залежать від того, на якому щаблі перебуває суспільство. Це вкрай важливо особливо на крутих поворотах цього розвитку, коли амбівалентність критики модерну проступала особливо гостро. Адже критика модерну гальмувала подальший суспільно-економічний розвиток, але водночас вносила корективи до такого розвитку. Отже, з одного боку, така критика знову ж таки допомагала уникнути падіння в безодню, з іншого боку, могла підштовхувати до цього падіння. Особливі пастки криються за «простими» рішеннями проблем модерну і модернізації. І про це багато написано. Я заторкну тільки кілька аспектів, що дасть можливість також зачепити питання про перспективи сьогоденішнього відродження тоталітаризму, а точніше, про запобігання йому.

По-перше, тоталітаризм — це явище модерну, яке виникає внаслідок асинхронії розвитку соціальних систем суспільства, коли раціоналізація життєвого світу відбувається насамперед як технічна та технологічна раціоналізація, за відсутності комунікативної раціоналізації життєвого світу, тобто створення демократичних інституцій і постконвенційної моралі. По-друге, це явище недовіреного модерну, або «модернізації навздогін» так званих «запізнілих націй». «Жовтневий переворот, — як пише Мирослав Володимирович, — це насамперед розвал молодій демократичній державі»⁶, що своєю чергою викликано слабкістю новостворюваних демократичних інституцій. Зрештою, слабкістю парламентаризму Ваймарської республіки можна пояснити і прихід до влади Гітлера. Тому це твердження має бути застереженням щодо нашої молодій демократичній державі, тим паче в умовах парламентсько-президентської республіки.

Другий аспект — морально-етичний. Усім формам тоталітаризму властиве звернення до партикулярних етосів, що зумовлено руйнацією політично-етичного універсалізму. Зокрема, мораль націонал-соціалістичної Німеччини мала світоглядно-ціннісну легітимацію, яка, своєю чергою, спіралася на «наукове» виправдання. Це виявлялося в тому, що морально-пра-

⁵ Weber A. Abschied von der bisherigen Geschichte. Ueberwindung des Nihilismus? — Francke, Bern, 1946.

⁶ Попович М. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005. — С. 15.

вова сфера дедукувалася з натуралістичних (расистських, етноцентричних, націоцентристських) засновків, втрачаючи свою відносну самостійність.

На цій основі перетлумачується й категоричний імператив Канта, який набуває партикулярного змісту і позбавляється своєї універсалістської форми та спрямованості. Один з ідеологів нацизму Г. Ритер у книжці «Смерть і диявол», яка отримала 1935 року щойно засновану Альфредом Розенбергом премію «Наука NSDAP», сформулював і відповідний категоричний імператив: «Чини так, щоб ти міг очікувати, що напрям твоєї волі збігатиметься з головним напрямом законодавства арійської раси»⁷. Як бачимо, тут відбувається редуція Кантового імперативу, узасадниченого принципом універсалізації, до партикуляризму спільноти, в даному разі — арійської раси. Хоча це може бути і народ, нація, країна, закон країни тощо, як, наприклад, у Айхмановій редакції: «Чини так, аби принцип твоїх дій був такий самий, як законодавця чи закону країни»⁸. Гасло «Категоричний імператив Канта тільки для німців!» у нацистській Німеччині не видавався якоюсь абсолютною нісенітницею. Про таку натуралістичну (етнічну, расову і т. ін.) хибу красномовно свідчить запитання-пастка Гітлера: «То народ для права чи право для народу?» Чим це все обернулося, ми також добре знаємо, зокрема із процесу над Айхманом в Єрусалимі, проаналізованому Ганою Арендт.

Отже, народ, нація у своїй натуралістично-емпіричній даності перетворюється на останню легітимативну інстанцію, безпосереднім втіленням якої є фюрер. Саме його вимога є категоричним імперативом: «Чини так, щоб фюрер, який згодом знатиме про твою дію, схвалив би її»⁹. Відповідно, совість постає як інтеріоризація волі фюрера. Г. Гьоринг визначив це так: «Я не маю совісті, моя совість — Адольф Гітлер»¹⁰. Таким чином, морально-правова сфера підпорядковується природній, а тому дістає ціннісне виправдання ідея нерівності, укорінена в расових, етнічних, національних відмінностях.

Хоча проблема полягає в тому, хто і як визначає і легітимує ці цінності. Просвітництво за таку легітимативну інстанцію взяло розум. Утім, доба модерну передбачала й становлення комунікативного розуму, інституціалізованого в громадянському суспільстві. Але монологізм факту чистого розуму як контрфактичної інстанції містив у собі небезпеку редуції до інструментального розуму, що дедалі більше перетворювався на доміную. У марксизмі-ленінізмі цей розум як інструментальний уявився найпоштовіше і найоднорідніше, а саме як розум технологічного підкорення і природи, і

⁷ Цит. за: *Böhler D.* Die deutsche Zerstörung des politisch-ethischen Universalismus. Über die Gefahr des — heute (post-) modernen — Relativismus und Dezisionismus // Zerstörung des moralischen Selbstbewusstseins: Schance oder Gefährdung? Praktische Philosophie in Deutschland nach dem Nationalsozialismus / Hrsg. von Forum für Philosophie, Bad Homburg. — Frankfurt a.M. : Suhrkamp, 1988. — S. 193.

⁸ *Арендт Х.* Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. — К.: Дух і літера, 2013. — С. 170.

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Ibidem.*

людини, і суспільства. Тому в Радянському Союзі процеси індустріалізації, секуляризації та раціоналізації як складники модернізації розвивалися найшвидше на основі інструментальної парадигми «практичного розуму».

Саме такий розум мав привести до «всесвітнього братерства» людей. Однак через підкорення природи він привів також і до підкорення людей і тотального панування над суспільством. Адже цей розум був до того ж і монологічним. Його місцеперебування — партійний апарат, каста «професійних революціонерів», що відповідало технократичному поділу людського суспільства на суб'єкти та об'єкти практики управління. Саме «професійні революціонери» як суб'єкти історичного процесу і визначали ці останні цілі та цінності й на основі цього перетворювали дійсність, спираючись на досить нечіткий образ майбутнього комуністичного суспільства.

Проте тут спрацьовувала історична інерція *та історична герменевтика*, коли «мертвий хапає живого». Інерція історії «бере своє», ставлячи все на своїй місці, і за майбутнім дедалі чіткіше пробиваються контури минулого. Попередні історичні смисли перетлумачують («хапають») модерні, коли марксизм під впливом православ'я перетворюється на політичну релігію; традиційний для Росії етатизм дістає свого прояву в радянській державі, а азійський спосіб виробництва — в соціалістичних виробничих відносинах. Отже, технічна й технологічна модернізації дедалі більше супроводжуються консервацією (на перших етапах цього розвитку і з першого погляду ще непомітною) домодерних суспільних відносин та інституцій і врешті-решт призводять до «рефеодалізації соціальної дійсності». Такий невтішний «діагноз доби».

Проте таке діагнозування було здійснено ще, так би мовити, по живих слідах жовтневого перевороту — М.Вебер, М.Бердяєв. Зокрема Бердяєв у статті «А была ли в России революция» писав: «Старая власть, старая монархия не была у нас свергнута революцией, она сгнила, разложилась и бесславно пала, как падает гнилое яблоко с дерева. Но яд от гниения старой России остался внутри народного организма и продолжает разлагать жизнь русского народа. Вот эти процессы гниения старой России и принимают у нас за "развитие и углубление революции"»¹¹.

Ясна річ, що це накладає свій відбиток і на етос. Закладені в християнстві універсалістські інтенції перетлумачуються історичними етосами домодерної доби, утворюючи своєрідний симбіоз із класовою мораллю у тлумаченні марксизму. Мораль втрачає свій трансцендентальний, прескриптивний вимір, набуваючи суто дескриптивних значень партикулярного класового етосу, як, скажімо, у статті Л.Троцького «Их мораль и наша».

Звісно, така позиція містить загрозу історизму і релятивізму. Тому загальнозначущість і об'єктивність моралі виводиться з іншої онтології, онтології майбутнього, тобто комунізму. Відповідно категоричний імпера-

¹¹ Бердяев Н.И. А была ли в России революция // Бердяев Н. Собрание сочинений. — Париж: YMCA-PRESS, 1990. — Т. 4. — С.102–112.

тив за доби будівництва соціалізму та комунізму був таким: «Чини так, щоб твої дії були спрямовані на будівництво комунізму і відповідали твоїй *партійній* совісті»¹². За цим також криється ресентимент — індивідуальний, класовий, соціальний і, нарешті, натуралістичний.

Просвітницький розум перетлумачується тут на основі концепту «об'єктивно-необхідної ходи історії», від імені якої й виступали «професійні революціонери». Адже «марксизм-ленінізм робив ставку не на комунікативний розум людей як представників демократичних інтересів, а отже, й не на політичну силу переконання власних аргументів у дискусії, а на об'єктивно необхідне, що науково передбачається, загострення класової боротьби та протиріч у капіталізмі, які мають відтак привести до світової революції»¹³.

Проте така історична герменевтика призводить до того, що розвивається тільки одна гілка раціональності — інструментальна раціональність, одна гілка модернізації — техніко-технологічна модернізація. Тому соціальна модернізація насправді обернулася демодернізацією. Фактично розум і було спрямовано єдино на підкорення — людей, людства, природи, космосу. Це інструментальний розум, який перетворився на стратегічний.

Тому процеси модернізації в Радянському Союзі, так само як і в Німеччині, були підпорядковані єдиній меті — світовому пануванню, інструментальний розум від самого початку було спрямовано на підготовку до війни. Можна сказати, що це послідовна реалізація ідеї розуму Просвітництва, хоча варто зауважити, що йдеться тут тільки про один її складник — а саме інструментальний. Другим її складником, а саме комунікативним розумом, фактично було знехтувано. Проте саме останній є підґрунтям і політичної (демократичної), і етичної раціональностей. Саме комунікативна раціоналізація як основа розбудови громадянського суспільства і могла б стати тим чинником, який і визначав би останні цінності перетворення людської дійсності: і природи внутрішньої, і природи зовнішньої.

Тому попри досить істотні відмінності право-консервативна (націонал-соціалістична) і ліво-прогресистська (комуністична) ідеології подібні за своєю антимодерною реакцією на модернізацію, щоправда в тому її аспекті, який стосується комунікативної дії, комунікативної раціоналізації життєвого світу, а отже, й побудови відкритого громадянського суспільства і демократичних інституцій загалом. Явний традиціоналізм у націонал-соціалізмі обернувся технічним прогресизмом, а явний технічний прогресизм комунізму перетворився на модернізований традиціоналізм. Однак і там, і там габітуси партикулярного етосу (нації або класу) прагнуть реалізації на глобальному

¹² Mayer H. (Hrsg.). Totalitarismus und Politische Religionen. В.ІІ. — Paderborn etc.: Schöningh, 1996. — S. 235.

¹³ Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія : Підручник. 1996. — С. 399.

рівні. І там, і там вони спираються на стратегічну дію, яка підпорядковує комунікативну. Стратегічна дія і в націонал-соціалізмі, і в комунізмі набуває свого первинного значення, тобто як дія, спрямована на війну.

Проте тоталітаризми як правого, так і лівого гатунків були підготовлені інтелектуально, «консервативною революцією», що проявилось в критиці капіталізму, модернізації, демократичних інституцій тощо. Врешті-решт, соціальний порядок, побудований і в Німеччині, і в Радянській Росії, був **націонал-соціалістичним**. Так, я не обмовився, висувуючи гіпотезу, що «смысл русского коммунизма» і всієї радянської системи, попри інтернаціоналістську риторіку, латентно містив у собі націонал-соціалістичний зміст. Зокрема цей факт відкрито проявився в Радянському Союзі в сумнозвісній кампанії «боротьби з космополітизмом» кінця 1940-х років.

Тепер щодо відповіді на запитання «якого кольору ХХІ сторіччя?» і «якщо минув тоталітаризм, як живе фашизм?». Гадаю, що сьогодні навряд чи можна стверджувати, що тоталітаризм минув остаточно, як не минув фашизм, нацизм, комунізм, і сучасні його модифікації у вигляді православного фашизму, православного нацизму «русского мира» тільки підтверджують цей діагноз. І кольори ХХ століття ще не вицвіли, вони ще майорять. Я нещодавно згадував на нашому останньому круглому столі концепцію Фукуями про «кінець історії», яка передбачала перемогу ринкового господарства і демократичних інституцій у всесвітньому масштабі. На жаль, багато хто і з нас також сподівався, що так воно й відбудеться. Проте історія розвивається за спіраллю, і часто-густо, на жаль, це спіраль із колючого дроту. Сьогодні Росія знову пішла колом. І так само як свого часу Східна Німеччина трансформувалася із націонал-соціалізму в комуністичний соціалізм, так само й Росія через нетривалий період невдалих демократичних перетворень переходить до інших форм тоталітаризму, який поєднує і фашизм, і нацизм, і комунізм.

Якось один із російських можновладців хизувався своєю відповіддю канцлерці Німеччини Ангелі Меркель на її закид про порушення прав людини і норм демократії в Росії: мовляв, ще імператриця Катерина II хотіла побудувати демократію в Росії, проте Росія не готова до демократії, як не готова вона й досі, понад 200 років по тому. Справді, політик має виходити з того, щоб відрізнити реальну спільноту від ідеальної. Проте його моральний обов'язок полягає в тому, щоб наближати реальну спільноту до ідеальної, що означає робити все для того, щоб сприяти побудові демократичних інституцій, а не цинічно заявляти про «неготовність народу», ототожнюючи процеси модернізації з вестернізацією, американізацією тощо.

Зрештою, так звані «кольорові революції», що відбулися в північній Африці і на пострадянському просторі, — це процеси, пов'язані з модернізацією, яка хоч і виникає спершу в Європі, проте набуває універсального, загальнолюдського значення. Тому варто зауважити, що посткомуністичні країни споріднені не належністю до якоїсь позаісторичної, скажімо, православно-слов'янської цивілізації, а тими елементами домодерну, які й

гальмують цей поступ уперед, регресуючи суспільство. Такий собі домодерний постмодерн із його моральним релятивізмом і навіть нігілізмом, у якому десь загубився модерн. Якщо не проводити інституційну модернізацію, то це й надалі призводитиме до революцій, і ніхто не наважиться передбачити, якого вони будуть кольору, принаймні не в смислах «кольорового поля» мистецтва абстрактного експресіонізму. Однак не хотілося б закінчувати цим невтішним висновком, а, скориставшись кольоровою метафориною цього мистецького напрямку, варто нагадати, що у Ротко є твір, виконаний у кольорах державного прапора України. Захищаючи ці кольори і те, що вони означають, ми маємо надію на гідне життя й суспільний поступ.

Петро Йолон: Свого часу Вінстон Черчилль висловив думку, мовляв, «фашизм знищено, але фашизм існуватиме у вигляді боротьби проти фашизму». Як Ви вважаєте, чи підтверджується ця думка сьогодні?

Анатолій Єрмоленко: Не те, що підтверджую, а й завважу, що ми й зараз переживаємо таку «боротьбу». Так само як НДР свого часу дрейфувала від однієї форми тоталітаризму до іншої, Росія також здійснює цей рух. «Русский мир» — це відродження нацизму, комунізму, фашизму як певний симбіоз цих форм тоталітаризму. Якось на симпозіумі про війну було сказано, що Росія вважає, що має індульгенцію щодо того, бо оскільки вона перемогла фашизм, то вже априорі не може бути фашизмом. Насправді, тут одна форма тоталітаризму заступає іншу. Що тут можемо протиставити? Не думаю, що ми можемо впоратись із цим кожний наодинці. І оскільки я захищаю парадигму інтерсуб'єктивності, то вважаю, що ми маємо протистояти цьому спільно, утворюючи та розвиваючи інституції громадянського суспільства. І таким був Майдан. Ще раз процитую Д. Бьолера про те, що Майдан за умов цифрових технологій перетворився на всесвітньо-історичне явище. Це те, що може здолати і колишній, і сьогоднішній фашизми.

Сергій Йосипенко: Наскільки німецький досвід подолання тоталітаризму є корисним у нашій ситуації? Це запитання постає з огляду на те, що ми у ХХ сторіччі маємо справу не просто з якимсь єдиним феноменом тоталітаризму, репрезентованим нацизмом, фашизмом та комунізмом, а з цілою палітрою тоталітарних та авторитарних феноменів різного кольору та інтенсивності. Це добре відчуваєш, коли читаєш книгу М. Поповича, якій присвячено наш симпозіум, бо в ній, якщо продовжити порівняння, запропоноване організаторами симпозіуму, є не лише кольори, а й відтінки та напівтони. Німецький тоталітаризм панував 12 років, мав дуже високу динаміку, яка зачепила всю Європу, і яскраво закінчив своє існування катастрофічною поразкою у війні. Наш, комуністичний тоталітаризм тривав набагато довше; у будь-якому разі ми можемо дискутувати: був політичний режим у СРСР після 1953 або ж після 1956 року тоталітарним чи це була якась перехідна форма.

У будь-якому разі ми маємо справу з набагато складнішою спадщиною, ніж німці чи італійці після Другої світової війни. СРСР існував упродовж життя кількох генерацій людей, і для кожного з них була своя радянська

дійсність — був СРСР ГУЛАГу, Голодомору, масових репресій 1930–1940–1950-х років, і був той СРСР 1960–1970–1980-х років, який більшість із присутніх тут пам’ятає, — це світлі часи нашого дитинства, юності, молодості, коли не було згаданих жахів, хоча цей «соціалізм із людським обличчям», безперечно, зберігав тяглість із попереднім періодом.

А отже, коли ми в сучасній Україні хочемо відмовитись від спадщини радянського тоталітаризму чи засудити її, то перед нами постає проблема — і когнітивна, і емоційна: що вважати цією спадщиною? Для багатьох наших співгромадян, здебільшого старших генерацій, радянська спадщина залишається живою, її просто штучно, насильно відібрали у них у перебігу подій кінця 1980-х — початку 1990-х, і радянська доба залишається для них своєрідним острівним часом. Для таких людей здобутки комунізму мають абсолютну цінність, а всі його злочини — можливо, трохи завеликою, але необхідною ціною за ці здобутки. І є інші наші співгромадяни — це не лише, але переважно ті, хто народився або виріс у незалежній Україні; вони вважають, що 1991 року все закінчилося необоротно і сьогоднішні українці не мають до цього жодного стосунку. Для цієї категорії людей існують лише злочини і жахи комунізму, а його здобутки, якими вони все-таки прямо чи непрямо користуються, виглядають нікчемними. Відтак, сучасні звертання до радянського минулого потрапляють у пастку, коли більшість із тих, хто знайомий з радянським тоталітарним феноменом, не хоче його засуджувати, щонайменше засуджувати його як тоталітаризм нарівні з нацизмом і фашизмом, а більшість тих, хто його засуджує, насправді мало його знають. А якоїсь третьої сили, як у випадку окупованої союзниками після Другої світової війни Німеччини, немає. Тож наскільки чинним залишається для нас німецький досвід? Або ж нам, зважаючи на особливості нашої ситуації, можливо, потрібно винаходити нові форми подолання тоталітаризму?

Анатолій Єрмоленко: Почну з того, що один із німецьких соціальних теоретиків сказав: «Демократія в Німеччині існує вже довше, ніж третій райх». І це завдячуючи тому, що Німеччина пройшла тривалий і наполегливий шлях денацифікації. Однак це було не так просто. Коли відома антинацистка і антифашистка Марлен Дитрих повернулася до Німеччини, то близькі їй люди, навіть родичі цуралися її. І я вже говорив, що і в літературі, і у філософії, і в соціології тощо німці зробили велику роботу культурної денацифікації. І вся символіка Німеччини була поставлена поза законом. Хоча, скажімо, пам’ятники Марксу, Леніну не зносили. А у фойє Університету імені Гумбольдта і досі мозаїкою викарбувана 11 теза Маркса про Фюєрбаха. Інший приклад — Вільний університет Берліна, де виставлено композицію, в якій засуджується той факт, що багато науковців Німеччини підтримали націонал-соціалізм. Що стосується нашого тоталітаризму, то, я згоден, суспільство нашої молодості так званого розвиненого соціалізму (вітхий тоталітаризм) доволі відрізнялося від суспільства молодості наших батьків (жорсткий тоталітаризм). Звісно, воно не було таким жорстоким, як за часів сталінського тоталітаризму, тому сьогодні

можливі його ідеалізації, особливо в наш важкий час. Мабуть, багато було такого, що можна згадати із задоволенням і *розумінням* на основі *герменевтики* пережитого досвіду, що спирається на той життєвий світ, який і є горизонтом *розуміння*. Проте одна річ, коли ми підходимо до цих речей як окремі особи, інша річ, коли ми оцінюємо їх як науковці. Адже, аби мати *правильне розуміння*, потрібна глибинна, *критична герменевтика*. А це вже завдання критичної соціальної філософії, якою є філософія дискурсу.

Олег Білий: Хотів би висловити ще одне міркування стосовно досвіду Німеччини. Слід мати на оці, що Німеччина (я не втомлюсь повторювати це) й досі є країною з обмеженим суверенітетом, тому що на її території перебуває значна частина американських військ. Добре відомий в Україні німецький політолог Андреас Умланд під час нашої розмови з цього приводу сказав, що в Німеччині свого часу відбулася дискусія «Хто більше зробив для Німеччини — Конрад Аденауер чи американці?». Мені здається, що для прогресу, для модернізації, для утвердження демократичного ладу американські війська зробили значно більше, ніж Аденауер, ніж уся публіцистика, ніж каяття й т. ін. Як ви ставитесь до цієї моєї провокативної думки?

Анатолій Єрмоленко: Ця суперечка з Вами, Олеже, довготривала. Звісно, якби не було американської окупації, і не тільки американської, а й західних союзників, то, мабуть, не було б і сучасної Німеччини. Але чи варто заперечувати те, що зробили самі німці, і не тільки в культурній сфері, а й у побудові соціального ринкового господарства, соціальної держави, демократичних інституцій. Я вже цитував положення про те, що демократія в Німеччині триває довше, ніж тисячолітній райх. Друге, що я хотів ще раз зауважити, стосується змісту поняття «тоталітаризм». Я не погоджуюсь із твердженням Антона Фінька про те, що основна ознака тоталітаризму — це репресія. Тоталітаризм — це коли держава проникає в усі сфери життя. Гадаю, що радянський режим і за часів «реального соціалізму» був тоталітаризмом, прагнучи контролювати геть усе, аж до найінтимніших сфер людського буття. Інша річ, що у складному суспільстві, яким і був уже «розвинений соціалізм», було досить проблематично здійснювати цей контроль. У цього тоталітаризму на певному етапі просто забракло ресурсів контролювати всі сфери. Адже з єдиного центру можна керувати тисячами підприємств, навіть десятками тисяч, проте навряд чи можна керувати сотнями тисяч, складну мережу яких утворювала радянська економіка «реального соціалізму». Що стосується «модернізації навздогін», якщо її не зводити тільки до технічно-технологічної модернізації, то вона відбувалася і в Німеччині як «нації, що запізнилася» (Макс Шелер), проте була також перервана нацизмом.

Анатолій Єрмоленко — доктор філософських наук, професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.
